

Базарбаев Қ.Қ., Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.

**Кеңестік билікке дейінгі
Түркия мен Түркістанның
саяси байланыстары**

Мақалада Түркия мен Түркістанның саяси-мәдени байланыстары ХХ ғ. бас кезінде түркілік бірлік идеясының саясат сахнасына шығуы жайында кеңінен қарастырылған. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы аймақтық көлеммен шектелмей, сипаты, мазмұны және ықпал-әсері бойынша халықаралық құбылысқа айналып, идеялық және ұйымдық қалыптасуына шет елдердегі ұлт-азаттық қозғалыстардың тікелей де жанама да ықпалы болғандығы тарихи деректермен айғақталып отыр. Тікелей ықпал еткен факторлардың қатарында жастүріктер қозғалысының ықпал-әсерін бөліп айтуға тура келеді. Тарихнамалық талдаулар мен деректік, дәйектік айғақтар осындай тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

XIX ғ. соңы – ХХ ғ. басындағы Түркия мен Түркістан байланыстарының бейресми емес жолдармен дамуы осы қатынастар дамуына өз әсерін тигізді. Автор мақалада тарихи зерттеулерге сүйене отырып, осы қатынастардың өрбу жолдарына талдау жүргізген.

Түйін сөздер: Түркістан өлкесі, Түркия, Ресей, түркілік бірлік идеясы, ұлт-азаттық қозғалыс.

Bazarbaev K.K., Mekebaev. T.K.,
Kumganbayev Zh.Zh.

**Political relations of Turkey
and Turkestan before the Soviet
regime**

The article deals with the cultural and political relations between Turkey and Turkestan and the emergence on the political scene in the early twentieth century, the idea of consolidation of the Turkic peoples. Turkestan national liberation movement was not limited to the regional scale, content and influence has become an international phenomenon, as well as the author of historical facts justifies the influence of foreign national liberation movements on the formation of ideas and the constituent elements of the Turkestan movement. The main factor may be noted the influence of the movement Mladoturks. Analysis of historical sources give us such a conclusion.

In the late nineteenth and early twentieth century the relationship between Turkey and Turkestan proceeded in an informal setting that influenced the development of bilateral relations. The author in this article are based on historical studies of conducting pathways analysis of relations between Turkey and Turkestan.

Key words: Turkestan region, Turkey, Russia, the idea of Turkic unity, the national liberation movement.

Базарбаев К.К., Мекебаев Т.К.,
Кумганбаев Ж.Ж.

**Политические связи Турции
и Туркестана до советской
власти**

В статье рассматриваются культурно-политические связи между Турцией и Туркестаном и появление на политической арене в начале ХХ века идеи консолидации тюркских народов. Туркестанское национально-освободительное движение не ограничилось региональным масштабом, по содержанию и влиянию превратилось в международное явление. Также автор историческими фактами обосновывает влияние зарубежных национально-освободительных движений на формирование идеи и составных элементов Туркестанского движения. В качестве основного фактора можно отметить влияние движение Младотюрков. Анализ исторических источников позволяет нам сделать следующий вывод: в конце XIX и в начале ХХ века связь между Турцией и Туркестаном протекала в неофициальном формате, что оказало влияние на развитие двухсторонних отношений. Автор в данной статье, опираясь на исторические исследования, проводит анализ путей развития отношений между Турцией и Туркестаном.

Ключевые слова: Туркестанский регион, Турция, Россия, идея тюркского единства, национально-освободительное движение.

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: Zhankum0186@mail.ru

КЕҢЕСТІК БИЛІККЕ ДЕЙІНГІ ТҮРКИЯ МЕН ТҮРКІСТАННЫҢ САЯСИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Орыс пролетариаты мен шаруаларының 1905-1907 ж. революциясы күресі Шығыс халықтарының деспотизмге қарсы күресіне шабыт берді. Орыс революциясының тікелей ықпалымен Түркиядағы билеп-төстеуші құрылысқа ғана емес, сонымен бірге феодалдық-кертартпалық таптардың билігіне және Батыстың ірі империалистік державасының зорлығына қарсы революциялық күрес күшейді, деп жазды кеңестік тарихнама [1, с. 65].

Шығыс елдеріндегі революциялық ахуал оларды Ресейдегі революциямен жақындастыра түсті. Осыған байланысты большевиктер көсемі В.И. Лениннің «Орыс революциясы» барлық Азияға қозғалыс алып келді. Түркиядағы, Персиядағы, Қытайдағы революциялар 1905 ж. көтерілістің жүздеген және жүздеген миллион адамдардың әрекеттерінен көрініс тапқандығын дәлелдейді [1, с.65] деп жазды. Шындығында, Түркиядағы әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі жағдайында орыс революциясы және көршілес Ирандағы революциялық оқиғалар бұқара халықтың II Абдулхамиттің тирандық билігіне қарсы, империяның түрік емес халықтарының ұлт-азаттығы үшін күресін өршітіп жіберді. Бұл екі төңкеріс II Абдулхамиттің онсыз да күдікшіл үкіметін өте қатты қобалжытты. Оның тапсырмасы бойынша саяси эмигранттарға түрік шекарасы жабылды. Тіпті Ресейден Мекке мен Мәдине қаласына қажылыққа баратындарға да түрік билігі Ресейдегі «қанды жексенбінің» қатысушылары деген күдікпен жол жабылды [2, с.26]. Әрине, осындай саяси жағдайға байланысты қажылық сапарын өтей алмай, орта жолдан қайтқандар арасында Түркістан мен қазақ облыстарынан шыққан қажылардың да болғаны белгілі.

Қазақ жерінде ұлт-азаттық күрестің тұтастай өзегін құраған Алаш қозғалысын Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы құбылысымен салыстырсақ «Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыс саяси ала-құлалығымен және әлеуметтік әртектілігімен ерекшеленді. Түркістан қозғалысын өлкедегі азаттық, тәуелсіздік жолындағы күреске ұлттық, мұсылмандық, түркілік бірлік идеясы негізінде топтасқан саяси күштердің ұйымдасқан белсенді әрекеті деп бағаласақ керек. Мақсаты ортақ, сипаты бір Алашорда үкіметі мен Түркістан автономиясы (Туркистон Мухторияти) үкіметі ұлт-азаттық қозғалыста бірін-бірі толықтыратын ұлт-

тық, әлеуметтік, саяси тұрғыдан туыстас құбылыстар» [3, б.4] болғандығына және олардың өзара ықпалдастықта болғандығына көз жеткіземіз. Ендігі кезекте осы екі құбылыстарды жастүріктер қозғалысы идеяларының ықпал-әсері тұрғысында да бағалау да тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Айталық, Түркістандағы жәдитшілік идеяларының ұлт-азаттық саяси күрес идеологиясына айналуына метрополияда іске асқан бірінші орыс революциясының (1905-1907 ж.) саяси тәжірибесі белгілі дәрежеде ықпал жасағаны, империя орталығындағы саяси сілкіністің отарлық езгідегі ұлт аймақтарының рухани оянуына түрткі болуымен танылады. Ал, жастүріктер қозғалысы мен революциясының (1908 ж.) өнегесі этникалық бірлігін сезінген, тарихи байланысын үзбеген ұлт зиялыларының арасында тәуелсіздік идеясының орнығуына тікелей негіз болды. Осы сабақтастық барысында жәдиттік қозғалыстың қоғамдық саяси ықпалы артты. Ол ықпал ағартушылық түрінде алғашқы кезде өлкедегі қала халқының арасына кеңінен таралды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін түркістандық жәдитшілердің саяси құжаттарында өлкедегі феодалдық артта қалушылық пен отаршылдыққа қарсы күрестің дәлелдері айқындалып, билік институттарын конституциялық жолмен реформалау идеясы орнықты. Осы кезде жергілікті халықтардың жатжерлік қанаушыларға қарсы ортақ күреске жалпытүркілік, мұсылмандық негізде бірігуі патша өкіметі тарапынан қатаң бақылауға алынып, қуғындалды. Осы кезде Н. Бердяев шет елде жүріп дүние жүзіне ықпал жүргізген герман нәсілі орнын славян нәсілі алмастырғандығын жарнамалады [4 с.162].

Кеңестік тарихнамада Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалысының дамуына 1905-1908 жж. I орыс революциясының үлкен ықпалы болғандығы жөнінде тұжырым қалыптасқан. Отандық тарих ғылымында ұзақ жылдар бойы үстемдік етіп келген бұл тұжырым тәуелсіз тарихи көзқарас тұрғысында қайта бағалауды қажет етеді. Жастүріктер, жаспарсылар қозғалыстарының идеялық ықпалы жөнінде тұжырымдар жасай отырып, Ресейлік ықпалдың оларға қарағанда барынша төмен болғандығын атап көрсете аламыз. Мұндай тұжырымға мынадай дәлелдер негіз болады: 1) I орыс революциясының көтерген негізгі идеясын таптық күрес қағидалары құрады және оның қозғаушы күші – әлеуметтік негізі жұмысшылар мен шаруалардан құралды. Осыған байланысты бұл көтерілістің таптық идеялары Түркістанда кең таныла қойған жоқ. 2) I орыс ре-

волюциясының тұжырымында монархиялық билікпен күресу басты мақсат болды. Онда отарлық билікке қарсы ұлт-азаттық күрес идеялары болған жоқ. Ал Түркістанда осы екі факторға байланысты түбірлі мынадай айырмашылықтар болды: 1) Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының негізгі әлеуметтік ортасы жаңадан қалыптасқан ұлт зиялылары болды. Өлкеде ағартушылық болып басталған қоғамның артта қалушылығы және отарлық биліктің ұлт мүддесіне қарсы әрекеттеріне қарсылық ретінде саяси қозғалыстың негізгі қозғаушы күші шығармашыл діни және ағартушы элитаның өкілдері болды. 2) Түркістанда қозғалыстың басты идеясы – отаршылдықпен күрес, ұлттардың өзін-өзі билеуіне қол жеткізу болды. Бұл мәселелер I орыс революциясында көтерілгендіктен де Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына тікелей ықпал жасай алуы мүмкін емес еді.

Энвер пашаға қарсы саяси үгіт-насихат науқанын қызу қолға алған большевиктік билік баспасөз құралдары арқылы оның азаттық жолындағы күресінің идеяларын бұрмалап, өзін қаралауға көшті. «Жизнь национальностей» басылымы былай деп жазды: «Энвер пашада қандай да болсын саяси тұғырнама бар ма? Онда саяси тұғырнама жоқ және болуы да мүмкін емес. Бірақ онда бөспелік бар. Қараңғы адамдардың түйсігіне санасы төмен әлі күнге дейін реакциялық Бұхар діндарларының ықпалында қалып отырған санасыз тобырдың қараңғы түйсіктері мен шебер ойлайтын ойын бар, ақыр соңында бейбіт енбекші тұрғындарды басмашылық террор жағдайында ұстап тұратын жанынан баз кешкен баскесерлердің жеткілікті тобы бар» [5].

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына шет елдік ықпалы туралы айтар болсақ, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына Ирандағы конституциялық қозғалыс (1905–1911), Үндістандағы отаршылдыққа қарсы бой көтерулер (1905–1908), Түркиядағы революция (1908) және т.б. қозғалыстардың белгілі дәрежеде ықпалы болды. Әйтсе де түркістандық жәдитшілер ешқашан да жалпытүркілік және жалпымұсылмандық мемлекет құруды мақсат етіп қойған жоқ. Бұл бірлік ұраны тек рухани адамгершілік сипат алып, патшаның жеке өзара билігіне қарсы бағытталды және отарлыққа қарсы сипат алды [6, с. 77].

Түркілік бірлік идеясы кеңестік билік тұсында жаңа сапада көрініс тапты. Түркістан мұхтарияты қуып таратылған соң, жәдитшілердің басшылары мұғажырлыққа кетті, ал қалғандары ағарту саласында ғана қызмет істеп, саясаттан шеттетілгенімен, әлі де түрікшілдік идея жалғасып жатты.

Бұл идея алғашқы кезеңде отарлық билікке қарсы саяси көңіл-күйді білдірсе, ендігі кезекте Кеңестік билікке қарсы тұрған саяси көңіл-күйді білдіре бастады. Оның ең жарқын көрінісі Түркатком төрағасы Тұрар Рысқұловтың 1920 ж. қаңтарында Түркі халықтарын біріктіріп, Түрік Кеңестік Республикасын құру идеясы болды. Оның позициясы Түркі Республикасы Ресей Федерациясының шеңберінде тәуелсіз ұлттық дамуға қол жеткізу үшін тоталитарлық орталықтың күштеріне қарсы бағытталуымен айқындалады [6 с. 78]. Т. Рысқұлов бастаған түрікшілдердің бұл идеясы кеңестік биліктің қолдауына ие бола алмады. Ал 1918 ж. сәуірінде құрылған Түркістан АКСР-і ешқандай нақты құқықтары болмады, оның заңдық билігін партияның орталық органдары алмастырды [7, с. 155-163].

Түркия мен Түркістанның саяси-мәдени байланыстары XX ғ. бас кезінде түркілік бірлік идеясын саясат сахнасына шығарды. Бұл идея саясаткерлердің, ағартушылардың ғана емес, ақындардың да өлеңіне арқау болды. Ғасыр басындағы Орта Азия халықтары арасынан шыққан ақындардың арасында осы идеяны алғашқылардың бірі болып, жеріне жеткізе жырлаған ақын – Мағжан Жұмабаев еді.

Мағжан «Пайғамбар», «Күншығыс», «Түркістан», «Орал тауы» т.б. өлеңдерінде түркілік бірлік идеясын жырға қосады. Ол шығыс елдеріне осы бірлік идеясын ұран етіп көтере отырып, «Пайғамбар» өлеңінде:

Күншығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күңіренеді: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!
Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры!
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:
Мен келемін, мен – пайғамбар, Күн ұлы – [8, б.54]

деп жырлады. Ол түбі бір түркі халықтарының бірлігін «Түркістан» өлеңінде

«...Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңір берген несібі ғой», [8, б.187]

деп ерекше шабытпен жырға қосты. Осы өлеңінде Түркістанның тарихи орнын

«Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?»

деп қазақты сол ер түріктің бір мұрагері анықтайды.

Түркішіл ақынның «Орал тауы» атты өлеңінде Орал тауы – бүкіл түркі дүниесінің символы болып жырланады.

Бір күнде сенің иең түрік еді,
Орын ғып көшіп-қонып жүріп еді.
Қорықпайтын таудан, тастан батыр түрік
Қойнына жайыменен кіріп еді.
Ер түрік ен далаға көрік еді,
Отырса, көшсе, қонса – ерік еді.
Тұрғанда бақыт құсы бастарында,
Іргесі жел, күн тимей, берік еді [8, 56-57 б.].

Мұндағы ақынның «ер түрік» деп отырғаны – бүкіл түркі дүниесі жиынтық бейнесі. Бір кезде ең даланың көркі болған осынау халықтардың бүгінгі халі қандай? Мағжан осы саяси оқиғаларға деп қойып, оны поэзия тілінде сомдайды. М. Жұмабаевтың осы концепциясы Осман мемлекетінің І дүниежүзілік соғысқа қатысып, онда жеңіліс табуы және түрік халқының соғыс зардабын тартуы Түркістан жәдидшілерінің қатарында ақын Мағжан Жұмабаевты да толғандырған. Анадолыдағы бауырларының ұлт-азаттық қозғалысына үн қосып, оны өз халқының тағдырымен бірлікте қарастырған ақын

«Алыстағы бауырыма» өлеңінде:
Алыста ауыр азап шеккен бауырым,
Қуарған бәйшешектей кепкен бауырым,
Қамаған қалың жаудың ортасында
Көл кылып көздің жасын төккен бауырым» –

деп жырлайды [8, б.72-73].

Анадолыда Мұстафа Кемал Паша тарапынан басталған ұлт-азаттық күрес әртүрлі қиындықтарға қарамастан жеңіспен аяқталады. Түркістан жәдидшілері соғысқа қаражатсыз, қару-жарақсыз және ешқандай дайындықсыз кірісіп кеткен түрік әскерлерінің теңдессіз ерлігін, Мұстафа Кемал Пашаны және оның соңынан ерген бұқара халықтың жеңісін үлкен қуанышпен қарсы алады [9, с.2]. Түркиядағы ұлт-азаттық күрес Түркістан жәдидшілеріне қатты әсер етті. Өйткені, ұлт-азаттық күреске және ұлттық рухқа негізделген Түркия Парламенті Үкіметі Түркістан жәдидшілеріне үлгі болды. Анадолыдағы жеңіс жәдидшілердің үмітін оятты. Олар Түркиядағыдай ірі жеңіске Түркістанда да қол жеткізе алар едік деген ойда қалды [9, с.6]. Бұл бас мақаланы журналдың редакторы М. Шоқай жазған болуы керек деп ойлаймыз. Басқыншыларға қарсы көтерілген ұлт-азаттық

қозғалыстың барысын жіті қадағалап, оған рухани қолдау көрсеткендердің бірі Түркістан мұхтариятының басшысы Мұстафа Шоқай болды. Мұстафа Шоқай ұлт-азаттық қозғалысты қолдап, «Шафак» деп аталатын газет шығарды. Сонымен қатар, ол Тбилисидегі Ұлттық Әскердің өкілі Казым беймен өткізген кездесулердің нәтижесінде алынған мәліметтерге сүйене отырып, бүркеншік атпен «Анадолы хаттары» атты мақала жазды. Сондай-ақ сол жылдары Ереванда одақтас әскерлердің өкілі ретінде қызмет атқарған америкалық генерал, Түркия және түрікшілдік қозғалысы туралы мәлімдеме жасады. Мұстафа Шоқай бұл әділетсіз жалаларды газет беттерінде әшкерелеп, лайықты жауабын берді [10, с. 36].

М. Шоқайдың куәлік етуіне қарағанда Мирякуб бек «Кавказ мәселелері» жайлы кітабында 1912 ж. Балқан соғысы кезінде Ресейдегі эзербайжан студенттері арасында болған түрікшілдік толқулар туралы жазған. Ол кездегі осы бағыттағы көңіл-күй мен атқарылған істер туралы Мұстафа Шоқай Ресейді реакция жайлаған, жоғары оқу орындары, әсіресе университеттер тікелей полицияның бақылауына алынған 1910-1914 ж. Петербург университетінде оқығандығын айта отырып, сол кезде орыс жоғары оқу орындарында жүрген төңкерісшілдігімен мәлім түрік жастарының ел өмірін білумен ғана шектеліп қалмай, саяси бой көрсетулерге шығатындығын, Үкіметке қарсы шешімдер қабылдап, көшелерде демонстрациялар жасайтындығын айтады. Әсіресе, Балқан соғысы кезінде Петербург студенттері қозғалысын қыздыра түскен. Ол кезде Ресей бейтараптығына қарамастан Түркияға қарсы тұрып, Балқан славяндарына ашықтан-ашық жәрдем беретіндігі студенттерді қатты толқытқан. Балқан соғысы кезінде түрік әскеріне көмек ретінде қаржы жинау да саяси күрес түрлерінің біріне айналған. Осы кезеңді М. Шоқай «Жас Түркістан» газетіндегі «Есімдегілер» мақаласында (1933 ж. №47) былай деп еске алады: «Сонда да біз, түрік студенттеріне, бұлар аз көрінді. Бұларға қосымша тағы бірдеңелер істеуді ойластырдық. Ол үшін біз – эзери, татар және түркістандық студенттер, орыстардан бөлініп, өзімізше әрекет жасамақ болдық. Ол кезде қызмет бабында Петербургте тұрып жатқан түркістандық адвокат Сералы Лапиннің келісімін алып, сол кісінің үйінде бас қосып тұратын болдық. Осы бір ұмытылмас бас қосуларға қатысқан адамдардың есімдері әлі күнге жадымда сақталып келеді. Татардан бұл күнде марқұм болған Нәжіп Құрбанғали мен

Сұлтанбек Мамали және қазір көзі тірі большевик Илияс Илкіндер, эзерилерден Мирякуб бек, Шейх-Сылам Зада, Әкпар аға және басқалар бар еді. Ал түркістандықтардан Бердігүлұлы Қақажан екеуміз бар едік. Бас қосуымыздың күн тәртібі бір ғана тармақтан тұратын. Егер Балқан соғысына Ресей араласатын болса, онда біздің позициямыз қандай болуы тиіс деген мәселе төңірегінде пікір алысатынбыз.

Әрқайсысымыз өз пікірімізді айтып қалуға тырысатынбыз. Сол кезде шығарған жалғыз қаулымыз бар еді. Сол қаулы есімде қалып қойыпты: онда түрік студенттері өздері оқып жатқан оқу орындарында үкіметке қарсы өткізілетін бой көрсетулерге, түріктерге қарсы жұмсау мақсатымен славяндар пайдасына жәрдем жинаушы ұйымдарға тосқауыл қою әрекеттеріне және түріктерге көмектесу үшін астыртын қаржы жинауға белсене қатысуы тиіс деген болатынбыз. Қаулыда ерекше көңіл аударылатын бір мәселе бар еді. Егер Ресей түріктерге қарсы соғысқа кірген күнде, темір жолдарды, телеграфтарды, көпірлерді бұзу мақсатында Кавказ шебіне бару керек делінеді осы қаулыда» [11, б. 336-337]. Осы қозғалыстың бел ортасында жүрген М. Шоқайдың бұл естеліктері түрікшілдік қозғалыстың Ресей империясының орталығының өзінде кең таралғандығын айғақтайды. Оның айтуынша тіпті, еріктілер ретінде Түркия армиясы қатарына баруға дайын екенін білдірушілер де болған және орыс темір жолдарын, телеграфтарын, көпірлерін бұзуға қатысатын студенттердің тізімі де белгіленген екен.

Түркияға көмек ретінде қаржы жинауды Түркістанның алыс түкпірлері де қолдаған. Оған мысал ретінде Түркістан қаласының тұрғыны Садық Өтегеновтің өміріне қатысты деректерді айтуымызға болады. Ташкенттегі Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі, жәдитшіл бағыттағы халық мұғалімі С. Өтегенов Шоқаймен достық қарым-қатынаста болады. Шоқай «Есімдегілер» мақаласында осы кезеңге қатысты мынадай дәйек келтіреді: «Петербургке қайтып оралған соң, түркістандық Өтеген Садықұлы деген досымның өзінің Петербургке келмек екенін айтып жолдаған бір телеграммасын алдым. Келетін күні мен оны вокзалға барып қарсы алдым. Екеуміз мен тұрған жерге келдік. «Аздаған алтын ақша әкелдім. Түрік елшісіне өз қолыммен табыс етуім керек еді» деді ол маған ентігін басып үлгермей жатып. Ол кезде Түркияның Петербургтегі елшісі Тұрхан паша болатын. Арада екі күн өткен соң, кешке таман көшеде

адам аяғы саябырлаған кезде, Садық екеуміз Түркия Елшілігіне келіп Тұрхан пашаның қабылдауында болдық. Түрік елшісі кең қабылдау бөлмесінің ішінде оңаша отырып, бізді мұқият тыңдады. Садық оған түрік жаралыларын емдеу үшін шалғайдағы Түркістанда тұратын түрік қандастары жинаған азын-аулақ ақша әкелгенін айтқанда, елшінің көңілі босап, көздерінен жас парлады. Оған қосылып Садық екеуміз де жылап алдық. Тұрхан паша Түркістанда түріктер тұратынын білгенімен, саны қанша, тұрмысы қандай, немен шұғылданатынын білмейтінін айтты» [12, б.337].

Қорытынды ретінде XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Түркия мен Түркістан байланыстары-

ның бейресми емес жолдармен дамуы осы қатынастар дамуына өз әсерін тигізді. Осы қатынастардың мынадай жолдармен өрбігендігі белгілі болып отыр: біріншіден, Түркияда білім алған, онда түрлі мақсаттармен барған зиялылардың байланыстары; бұл бағыт жәдитшілік, мұсылмандық және түрікшілдік идеялардың дамуына негіз қалады. Екіншіден, Түркістандағы түрік әскери тұтқындары және Энвер паша бастаған әскерилердің байланыстары. Бұл бағыты Түркістанда қозғалыстың қарулы күресіне ұласуына ықпал жасады. Үшіншіден, Түркия Түркістан саяси мұғажырлығының отанына айналды. Бұл бағыт Түркістан қозғалысының мұғажырлық кезеңіне жол ашты.

Әдебиеттер

- 1 Алиев Г.З. Турция в период младотурок. (1908-1918 гг.) / главная редакция восточной литературы. – М.: «Наука», 1972. – 388 с.
- 2 Цовикян Х.М. Влияние русской революции 1905 г. на революционное движение в Турции // «Советское востоковедение». III. – М.–Л., 1945.
- 3 Тұрсын Х.М. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарыяты. – Алматы: Нұрлы әлем, 2006. – 128 б.
- 4 Бердяев Н. Судьба России. Опыты психологии войны и национальности. –М.: Мысль, 1990. – 207 с.
- 5 Жизнь национальностей. – № 12. – 1922 год. 15 июня.
- 6 Алимova Д.А. История как история, история как наук. – Ташкент: «Узбекистан», 2009. – 184 с.
- 7 Турдиев Ш. Исмайл Гаспыралы ва Туркистон // Узбекистон адабиати ва санъати. – 1991. 15 май.
- 8 Жұмабаев М. Шығармалар. I том. – Алматы: Білім, 1995.
- 9 Baş Maqale, «Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yıllığı», Yaş Türkistan, S:46, 1933. -47s.
- 10 J. Benzing, «Sovyetler Birliği Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları», (çev: E.B. Özbilen),T.D.A.D., Haziran 1985. – 179 s.
- 11 Додонов А. Февральская революция в Средней Азии //Сборник. Революция глазами современников. – Ташкент, 1991.
- 12 Шоқай М. Таңдамалы. 2 томдық. – Алматы: Қайнар, 1999. – Т. 2. – 520 б.

References

- 1 Aliev G.Z. Turcija v period mladoturok. (1908-1918 gg.) / glavnaia redakcija vostochnoj literatury. – М.: «Наука», 1972. – 388 s.
- 2 Covikjan H.M. Vlijanie ruskoj revoljucii 1905 g. na revoljucionnoe dvizhenie v Turcii // «Sovetskoe vostokovedenie». III. – М.–Л., 1945.
- 3 Tұrsyn H.M. Tүrkistan ұлт-azattық қозғалысы және Tүrkistan Mұхтарыjaty. – Алматы: Nұrly әлем, 2006. – 128 b.
- 4 Berdjaev N. Sud'ba Rossii. Opyty psihologii vojny i nacional'nosti. –М.: Mysl', 1990. – 207 s.
- 5 Zhizn' nacional'nostej. – № 12. – 1922 god. 15 ijunja.
- 6 Alimova D.A. Istorija kak istorija, istorija kak nauk. – Tashkent: «Uzbekistan», 2009. – 184 s.
- 7 Turdiev Sh. Ismaajl Gaspyraly va Turkiston // Uzbekiston adabiati va san#ati. – 1991. 15 maj.
- 8 Zhұmabaev M. Shығармалар. I том. – Алматы: Bilim, 1995.
- 9 Baş Maqale, «Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yıllığı», Yaş Türkistan, S:46, 1933. -47s.
- 10 J. Benzing, «Sovyetler Birliği Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları», (çev: E.B. Özbilen),T.D.A.D., Haziran 1985. – 179 s.
- 11 Dodonov A. Fevral'skaja revoljucija v Srednej Azii //Sbornik. Revoljucija glazami sovremennikov. – Tashkent, 1991.
- 12 Shokaj M. Taңdamaly. 2 tomдық. – Алматы: Qajnar, 1999. – Т. 2. – 520 b.